

ТУРКИЙ ТИЛЛАРДАН ВА ЎЗБЕК ТИЛИДАН РУС ТИЛИГА ЎЗЛАШГАН СЎЗЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ҚИЕСИЙ ТАДҚИҚИ

Нигора Сабировна Ахрарова

Тошкент давлат транспорт университети ўқитувчиси
nigoraahrarova9@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Тил фактларини қиёслаш оддий таққослашдан иборат бўлмаслиги учун туркий тилларга хос барча ҳодисалар диахрон планда ўрганилади. Зеро, туркий тилларнинг фонетик ва грамматик хусусиятларини ўзаро қиёслашни тарихий талқинсиё амалга ошириб бўлмайди. Ҳозирги туркий тилларга хос айрим грамматик ҳолатлар синхрон асосда ҳам ёритилади. Жумладан, туркий тилларнинг фонетик тизимида рўи берган ўзгаришлар, унли ва ундошларнинг мослиги масаласи, товушларнинг талаффузи, ёзилишидаги фарқларни ажрата олиш туфайли у ёки бу тилга оид матнни ўрганиш мумкин бўлади. Ҳар бир тил қариндош ёки қариндош бўлмаслигидан қатъи назар бошқа тилнинг таъсирига учрамай қолмайди. Кўпгина, хусусан, собиқ шўро ҳукмронлиги таъсирида қолган туркий тилларнинг тараққиётига фақатгина қариндош тилдр эмас, балки рус тили, шунингдек, урал —олтой тилларининг ҳам таъсири сезиларли даражада бўлган. Шунга кўра, муайян туркий тилдаги ҳодисаларни изоҳлашда юқорида айтилган тиллар билан қиёслашга ҳам ўрин берилади. Қиёслаб ўрганиш жараёнида туркий тиллар бошқа урал —олтой тиллари билан бирга ягона система сифатида олинади. Чунки грамматик шакллар генезисини ёритишда бу 1-грамматик ҳодисаларнинг ўзаро таъсири ва боғлиқлигини ҳисобга олиб, чуқур систем — структур таҳлил амалга оширилиши, уларнинг шаклланиши ва ўзгаришларини аниқ мантиқий фикрлаш орқали исботлаш керак бўлади. Бу эса туркий тилларга хос грамматик шаклларнинг тараққиёти ва умумий тузилиш моделини кўрсатиш имкониятини яратади.

Калит сўзлар: тил, ходиса, фарқ, исбот, тараққиёт.

КИРИШ

Туркийшуносликда ҳанузгача узил —кесил ҳал этилмаган бир қанча муаммолар мавжуд. Модомики, прототурк даври тараққиёти қадимги ва ҳозирги туркий тилларнинг типологик бирлиги ҳамда лексик умумийлигининг асоси саналар экан, бу муштараклик белгилари тўла асосланиши лозим Турлича тузилишда тил белгиларининг ареал тақсимланиши, туркий қабила ва элатларнинг бир хил бирикмаганлиги ёки ажралганлигининг нағижаси, уларнинг қардош ёки қардош бўлмаган этник

гуруҳлар билан тил белгиларига кўра турлича интеграллашуви оқибати деб қараш мумкин бўлади. Шунинг учун туркий тилларни қиёсий — тарихий аспектда ўрганишда уларнинг ареал хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш зарур.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Олтой, мўғул, корейс каби тилларнинг қариндошлиги масаласи мунозаралидир. Айрим олимлар бу тилларнинг генетик жиҳатдан қариндош эмас, балки типологик ўхшаш деган фикрни билдирадилар. Қиёсий — тарихий метод орқали бу ҳодисаларга аниқликлар киритилади. 1. Олтой гипотезаси. | Олтой тилларининг генетик қариндошлиги ҳақидаги гипотеза ёки олтой гипотезаси ўтган асрда Р.Раск, В.Шотт ва М.А.Кастренлар томонидая илгари сурилган ва аввал Урал —Олтой, сўнг Олтой вариантларида кенг кўламда тарқалди. Урал — Олтой вариантынинг Олтой деб ўзгартирилиши муносабати билан урал тиллари алоҳида оила тарзида ажратилди. Олтой тиллари деб туркий, мўғул, тунгус — манжур ва айрим мулоҳазалар билан корейс тиллари ажратилди. Айтилган гуруҳларни бирлаштирувчи белгилар сифатида В.К.Мэмьюс унлилар уйғунлиги, сўз бошида жаранглиларни қўлламаслик тендрнцияси сўз охиридаги н ҳарфининг бнқарорлиги, сўз боши ва сўз охирида ундош товушлар гуруҳланиб келиши мавжуд эмаслиги, чўзиқ ва иккиланган ундошларнинг йўқлиги ва очиқ бўғинларнинг кўп ишлатилишини кўрсатади. Е.Д.Поливанов морфологиянинг суффиксал типда эканлиги, урғунинг доимий ўзгармас (аввалги бўғинда) эканлиги, лексик морфемалар типик микдорий таркибидаги тахминий ўхшашликлар (бир ва икки бўғинли сўзлар), сингармонизм, фонетикадаги ўхшашликларни асос ҳилиб кўрсатади. "Дунё тиллари" китобининг(янги нашри) кириш қисмида муаллиф Ж.Дени туркий, мўғул ва тунгус — манжур тилларини тасвирлашда бу уч гуруҳнинг умумий белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатади: — фонетика соҳасида унлилар уйғунлиги, сўз бошида сонорларни ишлатмаслик (айниқса турк тилида), ярим унлиларнинг аҳамиятсизлиги, сўз охиридаги н товушининг беқарорлиги, сўз боши ва сўз охирида ундошларнинг қаторлашиб келмаслиги — морфологияда эса грамматик роднинг йўқлиги, фақат икки грамматик соннинг мавжудли^{TM}. ўзакни ўзини ишлатиш имкониятининг мавжудлиги, морфологиянинг агглютинатив — суффиксал характерда эканлиги (префиксларнинг йўқлиги), предлогларнинг йўқлиги(улар ўрнида кўмакчилар ишлатилади) ва ҳоказо — синтаксис соҳасида гаца,аги сўзлар тартиби (иккинчи даражали бўлақларнинг бош бўлақлардан

олдин келиши), боғловчиларнинг деярли йўқлиги ва нисбат олмошлари (относительные местоимение)нинг деярли мавжуд эмаслиги (Ҳинд —Европа тилларидаги эргаш гапларга "квази гаплар" тўғри келади, яъни феълнинг шакллари(харакат номи, равишдош, сифатдош билан) тугайдиган сўзлар гуруҳи мос келади). Ҳар учала гуруҳ учун умумий белги сифатида ўрин—жой келишигидаги да", локатив аффикс " —ки" ларни кўрсатиш мумкин. Кишилиқ олмошларида ҳам ўхшашлик мавжуд. Юз йилдан ортиқроқ вақт ичида Олтой гипотезаси ўз кучини сақлаб турди. Компаративистик олтойшуносликнинг кульминацион нуқтаси сифатида икки қиёсий грамматиканинг яратилганлиги катта воқеадир (Рамстед ва Поппе асарлари). Икки муаллиф ўз қарашлари ва уларгача бўлган материални тўплаб, умуман бу борада қилинган ишлар ҳулосасини бердилар. Аммо бу қиёсий грамматикаларнинг пайдо бўлиши билан тадқиқотчиларнинг кўпчилиги томонидан Олтой гипотезаси илмий қимматга эга эмас, дегаи фикр айтилди, чунки бу асарлар ўхшашликларни топиш ва бобо шакллари қайта тиклашдаги услублар умуман тўғри эмаслигини ойдинлаштирди. Сўнгги йилларда компаративистик олтойшунослик билан бир қаторда бошқа йўналиш ҳам ривожланаяпти, у олтой тилларининг тарихий алоқасини назарда тутиб, фақат ўхшашликларни эмас, фарқларни ҳам ҳисобга олади. Олтой —урал тилларида кўзга ташланадиган асосий типологик белгилар қуйидагичадир: 1 Фонетик сатҳда: сингармонизм (унлилар уйғунлиги)нинг маажудлиги, ундош товушларнинг ассимиляцияга учраши қонуниятининг амал қилишга, сўз ўзагида жарангли ундошнинг қатъийлиги, сўз бошида битга ундош товушнинг келиши, семантик дифференцияга учраган сўзларда сингармоник параллелизм учраши мумкинлиги, сўз бирикмасидаги кесим сўзга бош урғунинг тушиши кабилар. 2. Морфологик сатҳда: сўз... ва сўз ўзгаришида қўшимчалар агглютинацияга йўл қўйилишининг устунлиги ва баъзан ўзак морфеманинг фузияга йўл қўйиши, олд қўтиимчалар вазифасида қўмакчиларнинг қўлланиши, аргикларнинг учрамаслиги, грамматик род категориясининг мавжуд эмаслиги, эгалик категориясининг борлиги, чиқиш келишигидаги конструкциясида қиёслаш маъносининг ифодаланиши, бирлик ва кўплик сонларда сўз ўзгартирувчи қўшимчаларининг нисбатан кўплиги, бош келишк вазифасининг кўплиги кабилар 3. Синтактик сатҳда: сон билан ифодаланган аниқловчиларда сонда мослашувнинг учрамаслиги, сўроқ маъносини ифодалашда юкламаларнинг қатнашиши, эргаш гаплар ўрнида сифатдош ва равишдош оборотларининг кенг ишлатилиши, тушум келишигида ифодаланган объектнинг

мантикий урғуга тортилиши, гап бўлаклари тартибининг нисбатан қатъийлиги, аниқловчи вазифасида келувчи сифат, сон ва олмошларнинг аниқлашишга мувофиқ ҳолда ўзгармаслиги ва бошқалар 4. Лексик сатҳда: Туркий тиллар луғат таркибида умумий қатламнинг мавжудлиги. бир бўғинли сўзларда муштараклик якқол намоён бўлиши, сиёсий - ижтимоий муҳит таъсирида ҳукмрон тил лексикасининг ўзлашганлиги ва б. Олтой ва туркий тилларининг айрим гуруҳларидаги лексик фарқлар бу тилнинг кейинги тараққиети натижаси ҳисобланади. Олтой тиллари луғавий бойлигида турк, мўғул ва тунгус — маньжур тиллари учун умумий сўзлар учрайди Туркий тилларнинг шарқий тармоғида хитой, санскрит, форс — араб лексикаси ва фин тили элементларининг учраши туркий тиллар лингвистик харитаси кенглигининг нишонасидир. Туркий тиллар тараққиётининг мўтул даврида Сибирь ва Марказий Осиё тилларида мўғулча сўзларнинг ўзлаштирилганлиги олтой тиллари орасидаги тилларнинг луғат таркибини бойитишга хизмат қилган, ХУ асргача бўлган муштарак туркий адабий - бадиий матнлэр тилини чуқур ўрганиш натижасида туркий тилларнинг умумтипология хусусиятларини аниқ белгилаш, кейинги тил тараққиётидаги ўзгаришлар билан солиштириш, ҳозирги туркий тилларнинг турли сатҳларида рўй берган фаркли белгиларнинг сабабларини аниқлаш мумкин бўлади.

ХУЛОСА

Ҳозирги туркий тилларни киёсий аспектда ўрганиш, уларнинг турли тил сатҳларидаги мослиги даражасини белгилаш, замонавий ёндошувлар ва тадқиқ методлари асосидаги назарий маълумотларни бойитиш, қариндош тилларнинг турли соҳалардаги киёсий луғатларини яратиш тақозо этилмоқдаги, буларнинг барчаси туркийшунослик олдидан турган масалаларни ойдинлаштиришга хизмат қилади.

REFERENCES

1. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси . Морфология ва синтаксис. —Т ., 1973
2. Гаджиева Н.З. Основне пути развития синтактической структурм тюркских язмов. — М., 1973. 3. Закиев М. Синтактический строй татарской язмка. — Казань, 1963.
4. Дмитриев Н.К. Строй турецкого язмка, —Л., 1939. 5. Б.А.Серебрянников, Н.З.Гаджиева. Сравнительно — историческая грамматика тюркских язмов.-М., Наука, 1986.

